

SEHRLI ERTAKLARDA ZOOMORF VA ANTROMORF HOMIY OBRAZLARI

Jamila Asqarova Baxodirovna,

*O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti yetakchi ilmiy xodimi,
Xalqaro Nordik universiteti dotsenti, filologiya fanlari doktori*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19663260>

Annotatsiya. Maqolada o'zbek xalq sehrli ertaklarida bosh qahramon –yigitga homiylik qilgan mifologik personajlar va ularning turlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: qahramon, homiy, ota, bo'ri, pari, ilon, baliq.

Аннотация. В статье говорится о мифологических персонажах и их типах, покровительствовавших главному герою – юноше узбекских народных волшебных сказок.

Ключевые слова: герой, покровитель, отец, волк, фея, змея, рыба.

Annotation. The article talks about mythological characters and their types who patronized the main character - the young man of Uzbek folk fairy tales.

Key words: hero, patron, father, wolf, fairy, snake, fish.

Kirish. Sehrli ertaklarda homiylar zoomorf va antromorf shaklida kelib, ularda ikki xil – sinash va tortiq qilish funksiyasi kuzatiladi. Xizr, chol, sehrgar kampir, pari antromorf qiyofali bo'lsa, ot, bo'ri, maymun zoomorf shaklidagi homiydir. Zoomorf va antromorf ko'rinishidagi obrazlar qanday tasvirlanishidan qat'iy nazar, ular doimo insonga xos bo'lgan ong va irodaga ega bo'lib, sezilarli o'zgarishlarga uchrasa ham, ulardagi mifologik asos saqlanadi.

Sirlardan voqiflik homiyning asosiy belgilaridan biri bo'lib, sehrli-sarguzasht tipidagi kenja botir ertaklaridagi homiylar – cho'loq bo'ri va maymun ham qahramonga qizning ro'moli, qushning chakkasiga tekinsa qo'lga tushishini, yalmog'izning otiga qanday munosabatda bo'lishi kerakligini, ot esa yigitga oltin pat boshiga ko'p sinovlar solishi, shu sababli uni olmaslikni, parilar qora otga qo'li tegsa, tagi zaminga tushib ketishinidan ogohlantiradilar. Bir so'z bilan aytganda, homiyning bilish funksiyasi yetakchi o'rinni egallaydi.

Adabiyotlar tahlili. Sehrli ertaklarda yigit qahramonga hayvon yoki qush shakliga evrila oladigan homiy – pari obrazi uchraydiki, uning genetik asoslari haqida ko'plab folklorshunos olimlar fikr bildirishgan. Xususan K.Imomov parini “suv kulti, suv ma'budasi Anaxita ta'siriga borib taqaladi. Binobarin u suv stixiyasining obrazli ifodasi. Uning qadimgi manbai O'rta Osiyodagi dastlabki dinning urug' e'tiqodi shakli, suv stixiyasining antromorf qiyofali ma'budasi (Anaxita) paydo bo'lmasdan avvalgi ibtidoiy qatlamga borib taqaladi. Uning epik namunasi esa pari yoki suv parisi shaklida faoliyat ko'rsatadi” deya ta'kidlasa, O.Qayumov “pari O'rta Osiyo xalqlarining zardo'shtiylikdan burungi e'tiqodiy qarashlari, hosildorlik kultlari, go'zallik va muhabbat ilohasi bilan

bog‘liq tasavvurlar asosida kelib chiqqan sof mifologik obrazdir” [3,129] degan fikrni bildiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada sehrli ertaklardagi homiy obrazining genezisi va poetikasi muhokama qilinadi. Uning zoomorf va antropomorf turlari tavsiflanadi. Bosh qahramon bilan munosabati o‘rganiladi hamda bu boradagi olimlar yondashuvlari o‘rganiladi.

Tahlillar va natijalar. Pari obrazini bosh qahramon yigit bo‘lgan ertaklarda homiy bo‘lib kelishi masalasiga to‘xtalsak. “Bulbuligo‘yo” ertagida maymunning aslida pariligi sarguzashtlar oxirida aytiladi: “Haliyam mening kim ekanimini bilmas ekansan... Maymun bir yumalab bir malika bo‘libdiki, olamda bunday chiroyli qiz onadan tug‘ilgan emas. Shahzoda ko‘rgan hamon hushidan ketib yiqilibdi. Bir zamondan keyin ko‘zini ochib qarasa, maymun **pari** (*ta’kid bizniki* – J.A.) ning tizzasiga bosh qo‘yib, taxtning uzasida yotibdi”. O‘zbek folxlorida pari obrazini maxsus tadqiq etgan O.Qayumov qahramonga o‘zga olamda yo‘ldoshlik qiluvchi parining yo‘llovchilik vazifasi haqida shunday ta’kidlaydi: “O‘zbek sehrli ertaklarida parilar bajaradigan badiiy kompozitsion vazifalardan biri uning qahramonni epik safarga yo‘llovchi personaj funksiyasida kelishidir. Sehrli ertak qahramonining muayyan yoki epik shartni bajarish maqsadida o‘zga olamga safarga chiqishi bevosita pari bilan bog‘liqdir”[3].

Ertakda parilar podshosining qizi bo‘lgan maymun pariga yigit uylanish taklifini berganda “men er qilmayman, bo‘lmasa meni o‘ldirishadi” degan gapidan xalqda parilar odamzodga tegmasligi, aks holda parilar olamiga dog‘ tegishi haqidagi qarashlar qadimiy inonch-e’tiqodlar bilan bog‘liq. Fikrimizni ushbu afsona tasdiqlaydi: “Gulbuloq ota katta g‘or, toshi (oldida) xuddi ayvondek. Ustida katta tug‘dona daraxti bor. Hovuzi qozonning og‘zicha. Hovuzining suvi kamaymaydiyam, toshmaydiyam. Suviga odam qonmaydi. Suvi ovqatni ko‘p yegizadi. Gulbuloq ota g‘orining uch-to‘rt quloq joyigacha odam siqilib kira oladi. Keyin (davomiga) kirolmaydi. Bir odam kiraman deb qisilib qolgan ekan. Bundan yuz yilcha burun bir qiz shu g‘orning ichiga kirib chiqar ekan. Olma, uzum olib chiqar ekan. G‘orning ichi bog‘, bir daryo oqayapti, tashqaridagi buloq shu daryoning suvidan, xurjunlarda oltin to‘la osig‘lik turibdi, deb aytarkan. Bu g‘orning bir uchi hazrati Langar otadan chiqadi. Bir tomoni Yakka pistadan chiqadi, deyishadi odamlar. Odamlar qizni Bibiqiz deyishar ekan. Shu qiz voyaga yetib, nikoh o‘qilayotgan vaqti o‘z-o‘zidan yonib ketgan ekan. Bu – yolg‘on gap emas. Shu qizni ko‘rgan odamlardan biz eshitganmiz”. Ushbu afsonani yozib oluvchi olim Sh.Turdimov bu holatni quyidagicha izohlaydi: “Chiltanlar makoni – Gulbuloq otaga kirib-chiquvchi Bibiqizning nikoh vaqti yonib ketishi, ularning taqiqini buzganligi sababli yuz bergan” [6,24].

“Bir tola soch” evaziga homiy bilan ramziy bog‘lanish, parining ruhiga egalik qilish huquqi yigitni raqib – akalar zulmidan omon saqlaydi. Bizningcha, maymun parida homiy (marosimni o‘tkazuvchi va boshqaruvchi) ruh va zoomorfik shakl birlashib ketgan.

“Kallasi katta boyvachcha”ning homiysi bo‘lgan cho‘loq bo‘ri obrazining jezdan yasalgan haykali haqida tarixchi olim A.Muhammadjonov quyidagilarni qayd etadi: “O‘zRFA tarix muzeyi esonatlari xazinasida urug‘ totemi – bo‘ri, uning ustida urug‘ning bosh rahnamosi ayol, so‘ngra uning orqasida katta boshli o‘g‘lonning haykali saqlanadi. Arxeolog L.M.Rutkovskaya olib borgan tadqiqotlarga asoslangan folklorshunos olim Hodi Zarif topilmani islomgacha bo‘lgan davrga oid ekanini qayd etadi. O‘zbek xalq ertaklari orasida keng tarqalgan “cho‘loq bo‘ri” hikoyasi mazmunini haykalning umumtasviri bilan taqqoslab, ushbu ikki turdagi ma‘naviy qadriyatlar o‘tmishimizning bir necha ming yilliklar qo‘lidan to hozirgi kunlarga haykal va tarixiy ertak shakllarida yetib kelganini ta‘kidlaydi” [4,70]. 1951 yilda Toshkent viloyatining Bo‘ka tumanidan topilgan bu topilma va uning tarixiy asoslarini H.Zarif “Folklor va arxeologiya materiallarini qiyosiy o‘rganish masalasiga doir” [2,30] maqolasida tahlil qiladi. Olim bronza haykalda va ertakda tasvirlangan qahramonning tashqi qiyofasiga e‘tibor qaratadi. Kallasi katta boyvachcha “cho‘loq bo‘ri”ning ustiga minib yuradi va shundagina muvaffaqiyat qozonadi. Bronza haykalda qahramon qizni cho‘loq bo‘ri yordami bilan olib kelayotir. Ertakda aytilishicha ham, bo‘ri – cho‘loq. Qahramonning ko‘zini ko‘r qiladilar. Haykalda ham kallasi katta qahramonning bir ko‘zi ko‘r”. Iqtiboslardagi fikrlardan ma‘lum bo‘ladiki, haykal va ertak asosi bir-biriga juda uyg‘un. Bir so‘z bilan aytganda, haykal sifatida ishlanib saqlangan ushbu topilma oddiy san‘at asari emas, balki xalqning tafakkur tushunchasini ham anglatib, davrlar o‘tishi bilan ertak shaklida ma‘naviy ongda yashab qolgan.

“Xolmirzajon” va “Ota vasiyati” ertaklarida kenja o‘g‘ilga o‘z otasi homiy vazifasida kelib, uni vasiyatlarini bajarish orqali qahramon murod-maqsadiga yetadi. Otaning qabrini qo‘riqlash, uning vasiyatlarini bajarish kenja o‘g‘ilga bitmas-tuganmas boylik va kuch-qudrat ato etadi. Bu ertaklarda otalar oddiy odam emas, mifologik sub‘yekt ekanligi, o‘lgandan keyin bu vazifalar vasiyatni bajargan o‘g‘ilga o‘tishida ko‘rinadi. Qabr ruhlar olami bilan aloqador makon bo‘lib, ota qabrga qo‘yilgach, birinchi kun “oq ot osmondan yaroq-aslaha, kiyim-kechak bilan tushib, go‘rni uch marta aylanadi”. Ikkinchi kun qora ot, uchinchi kun saman otlar ham xuddi shunday qilib, ular yigitga otasi tirikligida uning xizmatida bo‘lganliklarini aytib, nishona sifatida unga yollaridan bir tola beradilar. Shu o‘rinda otaning homiyligi bevosita ot bilan bog‘liqligi ko‘zga tashlanadi. Uch o‘g‘il, uch kecha va uch ot sarguzashti uchlik – ota – ot – kenja o‘g‘il tizimida rivojlanadi.

“Xolmirzajon” ertagi boyning uch xotini va ulardan bir o‘g‘il, bir qizi borligi hamda otaning o‘limi yaqinlashib qolgani xabari bilan boshlanadi: “...boy o‘g‘illarini chaqirib,

nasihat qildi. Katta o'g'liga: ey o'g'lim, men ertaga juma kuni erta bilan olamdan o'taman. Shu payt bir gado keladi, sen singlingni shu gadoga chiqarib ber, senga ikki xazina tillani bag'ishldim, - dedi. Ikkinchi o'g'liga: - Ey o'g'lim, meni taxtaga olganda, bir gadoy keladi, shu vaqtda sen ham singlingni unga chiqarib ber, senga ham ikki xazina tilla berdim, - dedi. Uchinchi o'g'li Xolmirzajonni chaqirib: - Ey o'g'lim, meni tobutga solish paytida bir gadoy keladi, sen ham singlingni chiqarib bergin, senga ham ikki xaina tilla berdim. So'ngra o'zing go'rimga borib, uch kun posbonlik qilgin" deya vasiyat qiladi. Bu ertak ham uch o'g'il, uch qiz, uch gado (dev), uch sinov (xafrang qush, bulbuligo'yo, ming bir xolli ot) doirasida rivojlanib, voqealar *ota – ot – kenja o'g'il* chizig'i bo'ylab sodir bo'ladi. Ushbu ertaklardagi qabr qo'riqlash qadimda ajdodlar ruhiga sig'inish, ulardan madad olish kabi marosim bilan bog'liq bo'lib, an'anani bajaruvchi kenja o'g'ilning murodga yetishuvida otlar va devlar (opalarining erlari) ko'makka keladilar. Ikkala ertakda ham ot to'g'ridan-to'g'ri emas, balki otasi orqali homiylik qilishi kuzatiladi. Bu esa epik homiy qahramonga hech qanday shartlarsiz yordam beradi degan qarashlarga mos tushmaydi. Ertakda otning yigitga yordami otasining qabrini qo'riqlagani evaziga sodir bo'ladi. Shu sababdan otni o'lgan otaning ruhi timsoli, qahramon ko'makchisi deyish o'rinli deb o'ylaymiz. Ota-bobolar oldidagi burchni halol ado etuvchi kenja o'g'il marosim o'tkazuvchi va an'analar davomchisi sifatida gavdalanadi. Ertakdagi obrazlar mifologik xsusiyat kasb etsa-da, uning syujeti hayotiy munosabatlarni ko'rsatish asosida rivojlangan.

Sehrli uzuk yoki toshga ega bo'lgan ertak ("Mehrigiyo", "To'ti labbay o'ti", "Oq ilonning amri bilan", "Nigini shohi moron", "Erinaman kal", "Negiz uzuk") qahramonlari bu predmetlarni ilondan uning bolasini qutqargani evaziga oladilar. "Mehrigiyo" qahramoni ilonlar podshosidan "tilingizning tagidagi mehrigiyoyingizni bering" deb so'raydi, chunki unda sir ko'p bo'lib, yigitni mushkul ishlardan qutqaradi. Uning tilsim so'zi "Labbay tosh, men senga yo'ldosh" bo'lib, bundan mehrigiyoning kichkina sehrli toshligi ayon bo'ladi. "To'ti labbay o'ti" ertagi qahramoni qushlar podshosi bo'lmish laylakning o'g'lini tuzoqdan qutqargani evaziga to'tining labbay o'tiga erishadi. Qushlar podshosi "o'zi mayizdek keladigan narsa"ni qahramonning tilini tagiga solib qo'yadi. "Oq ilonning amri bilan" va "Erinaman kal" ertaklari qahramonlari oq ilonni qutqargani evaziga oq toshchaga ega bo'ladi. "Erinaman kal" ertagida tosh predmeti tushib qolsa-da, ammo tilsimli so'zda o'xshashlik mavjud: "Xudoning amri bilan, oq ilonning zamri bilan" ("Oq ilonning amri bilan"), "Bir xudoning amri bilan, oq ilonning dami bilan" ("Erinaman kal"). Ushbu ertaklarda sehrli buyum tosh bo'lsa, "Negiz uzuk" va "Nigini shohi moron" ertaklarida qahramonga sehrli uzuk taqdim etiladi. Bu xil ertaklarda predmetlar turlicha bo'lsa-da, syujet rivoji, ko'makchilar turi va tilsim so'zlar bir xillik kasb etadi va oq ilon qahramonga sehrli buyum taqdim etuvchi homiy ko'rinishida keladi. Sehrli ertaklarda oq ilon yer osti boyliklari egasi va ilonlar podshosi sifatida gavdalanadi. O'zbek folklorida

ilon obrazining genezisi va poetikasini o'rgangan olim D.Fayziyeva turli janrlar kesimida ilonni ajdar bilan sinkretik tarzda tadqiq etgan [7,128]. Bizningcha, sehrli ertak matnidagi ajdar hamda ilon alohida-alohida obraz bo'lib, qahramonga munosabati va funksiyalari ham ikki xillik kasb etadi. Ilon obrazida qahramonga homiylik qilish ustuvor bo'lsa, ajdarda raqiblik xususiyati ko'zga tashlanadi. Oq ilonning homiyligi qahramonni kuchli, polvon qilmaydi yoki ajdar bilan olishuvga boshlamaydi. Asosan, yigitning farovon turmushini ta'minlagani sababli ilon homiyligini oila, uy, o'choq bilan bog'liq degan fikrdamiz. Ko'rsatilgan yordam evaziga homiylik qilish funksiyasi nafaqat ilon, balki baliq bilan bog'liq ertaklarda ham ko'zga tashlanadi. "Oltin baliq", "Ahmadjon va Sohibjon", "Kungurador baliq" ertaklarida qutqarilgan oltin baliqlar odam qiyofasiga kirib, qahramonga yordam beradilar. Baliqning suv osti dunyosida yashashi qadimda u bilan bog'liq mifik qarashlar keng tarqalishiga sabab bo'lgan. Baliq kultining qadimdan keng tarqalgani haqida G.Snesarov tadqiqotlarida uchratish mumkin [5,82]. Yigitni baliqni yemay, uni daryoga tashlab yuborishi motivi mohiyatida baliqni iste'mol qilishga qo'yilgan taqiq izlarini ko'rish mumkin. J.Frezer "Har bir baliqda bir odamning joni mavjud bo'ladi, agar baliq tutilsa, bir odam o'ladi" degan tushunchaning tarqalganligi haqida aytib o'tgan [8,761]. Baliqqa ajdodlar kulti sifatida qarash, muqaddas joylardagi baliqlarni tutmaslik va ularni iste'mol qilmaslik haqidagi xalq qarashlari bugun ham saqlanib qolgan: "Farg'ona viloyati Farg'ona tumanidagi Satkak ota ziyoratgohi buloqlaridagi baliqlarga mahalliy aholi baliq qiyofasidagi avliyo sifatida munosabat bildiradi. Shu sababga ko'ra bu baliqlarni o'ldirish yoki ushlab og'ir oqibatlariga olib keladi deb qaralgan"[1,30].

Xulosa. Ertakda qahramonning makoni ham daryo bo'yida joylashishi muhim ma'lumot hisoblanadi. Suv havzasi bo'yida yashovchi odamlar tomonidan yuqorida keltirilgan iqtibosdagi fikrlar kabi baliqlarni muqaddaslashtirish va ulardan ruhiy ko'mak olish an'analari shakllangan bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ashirov A. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari. T., 2007. B. 30
2. Zarifov H. Folklor va arxeologiya materiallarini qiyosiy o'rganish masalasiga doir // O'zbek tili va adabiyoti. 1958. - №1. - B. 25-30
3. Qayumov O.S. O'zbek folklorida pari obrazi: Filol. fan. nomz... diss. - Toshkent, 1999. - B. 129.
4. Muhammadjonov A. Tarix falsafasi - ma'naviyat ko'zgusi. Toshkent, O'zbekiston. 2015. - B.70
5. Snesarov G.P. Xorezmkiye legendy kak istochnik po istorii religioznykh kultov Sredney Azii ... - S.82
6. Turdimov Sh. Qirq chiltan pirlar bor // Maktabgacha tarbiya. Toshkent, 1992. - № 5-6. - B.22-24.
7. Fayziyeva D. O'zbek folklorida ilon obrazi. - Toshkent, 2004. 128 b.
8. Frezer J. Zolotaya vetv ... - S.761